

Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları¹

Metin Özüğurlu

1 1980'lerin sonlarına doğru, sosyoloji lisans eğitimini takiben sınıf teması etrafında çalışmaya başladığımda, sosyal sınıf kavramının çağdaş sosyal düşünce içindeki analitik değeri kaybolmaya başlamıştı. Ne talih! Doğrusu zor günlerdi². Postmodern eleştiri, her yerde, 'evrensel' liberal özneyi arıyor, bulduğunda, onu özcü kimlik biçimini ifade eden söylemsel bir kategori olarak teşhir ediyor ve boynuna da otoriter ya da totaliter projelerin sorumlusu yaftasını asıyordu. Bu işlemin Postmodern literatürdeki adı "özcü kimliğin destabilizasyonuydu". Klasik sosyolojinin temel kavramı olan toplumsal sınıflar özcü kimlik biçimlerinin billurlaşmış ifadeleri olarak görülüyor, başta onun en güçlü kanadını oluşturan Marksist sınıf kuramı olmak üzere, sınıf literatürünün üzeri toptan çiziliyordu³. İlgi, genelden özele, bütünden tekile, tarihsel genellikten konjonktüre, belirlenimden kazaiye⁴, belirlilikten göreliliğe, tutarlılıktan eklektizme, ilişkiselden farka, sınıf ve statüden kimliklere, olgulardan metinlere kayıyordu. Artık her sınıf analizi denemesi, özcülük, belirlemecilik ve indirgemecilik şeklindeki üç büyük günahın ezici tehdidi altındaydı, neredeyse sosyoloji yapmak bile olanaksızlaşmış, Alain Touraine'nin sözleriyle, "sosyoloji disiplini, diğer söylemleri yorumlayan bir söylemden" ibaret görülür olmuştu (aktaran Burawoy, 1991).

Bu satırların yazıldığı günlerde ise havanın dönmeye başladığı görülüyor⁵. İşçi sınıfı sosyal teorideki yerini yeniden alıyor; ama, asla eski biçimiyle değil. *Post-6* kuramlarla girişli hesaplaşma kaçınılmaz olarak eleştirel sınıf kuramlarında

1 Bu çalışma, A.Ü. SBF'de Nisan 2002'de tamamladığım doktora tezimden bir bölümün gözden geçirilmiş versiyonudur. Tez için bkz. (Özüğurlu, 2002).

2 O günlerde, maruz kalınan *entelektüel terör ortamı* karşısında Marksistlerin nasıl bir ruh haline itildiklerine Michael Burawoy'un 1987'de kaleme aldığı *The Politics of Production* adlı esere yazdığı şu ironi kokan sözler örnek gösterilebilir: "*Bu kitap, modası geçmiş bir yerde konumlanan modası geçmiş bir sınıfa aittir; yer, üretim noktası, sınıf, sanayi proletaryasıdır.*" Kariyerinin en parlak çalışmalarından biri olarak görülen bu kitapla Burawoy, bugün sadece emek süreci tartışmaları açısından değil sosyoloji, antropoloji ve etnografya disiplinlerinin bütünü açısından kendisine önemli bir yer edinmiş gözükmektedir.

3 Althusser'gil Marksizm'i İngiltere'ye taşıyan isimlerden biri olarak bilinen Barry Hindness 1987'de yazdığı *Politics and Class Analysis* başlıklı kitapta, ideoloji ve siyaset düzeylerinin kendi bağımsız varoluş koşul-

larına sahip olduklarını; ideoloji ve siyaset ile sınıflar arasında herhangi bir ilişki aramanın ise kaçınılmaz olarak indirgemecilikle sonuçlanacağını savunarak, siyasetin görelî özerkliği kavramlaştırmasını da yeterli bulmadığını ilan etmiş ve 250 sayfalık kitabıyla sadece Marksizm'le kurduğu bağı kopartmakla kalmamış, binlerce ciltlik sınıf literatürünü bir kenara fırlatmayı önerebilmiştir: “*Ekonomik özne kategorileri olarak sınıflar, kendilerini doğrudan göstermezler. Devlet aygıtlarıyla, partilerle, sendikalarla, işveren örgütleriyle, gösterilerle, isyanlarla temas edebiliriz ama sınıflarla asla ... Toplumsal güçleri üretim ilişkileri içinde belirli pozisyonlara sahip olanlarla niçin bir tutarız? Siyasi partiler, işçi sendikaları, gazeteler gibi şeyleri niçin belirli sınıfların ve onlara ait ilişkilerin temsilcileri gibi ele alırız?*” (Hindness, 1987: 17). Bu ve benzeri reddiyelerin yanıtı, “sınıf bir kategori değil, tarihsel bir süreçtir” diyen Marksist emek tarihçilerinin çalışmalarında fazlasıyla mevcuttu; yeniden keşfedilmeleri uzun sürmedi.

- 41 ‘Kazai’ kavramını dilimizde yaygın olarak ‘olumsal’ terimiyle ifade edilen “*contingent*”ın karşılığı olarak kullandım. Kavramın sosyal teori ve sosyal felsefe ilişkisi bağlamında ele alındığı bir çalışma için bkz. (Çelebi, 2001).
- 51 Teorik pratikteki eleştirel bakışın yeniden canlanması, kuşku yok ki, küresel nizama karşı 1990’ların ortaların-

da dönüşümler gerçekleştirdi. Bu dönüşüme açıklık getirmek bakımından, *post-* yaklaşımların eleştirileri ile yeniden güncellenen temel önemdeki sorun alanlarına değinmek gerekecektir.

Sınıf Tartışmalarının Sorun Alanları

Bu çalışmanın kuramsal ilgisi çerçevesinde, birbiriyle ilişkili şu dört sorun alanından söz edilebilir: (1) İlki, üretim ilişkileri içindeki yer alış ile toplumsal-siyasal düzlemdeki tutum alış arasındaki ya da Korkut Boratav’ın (1991: 11) terimleriyle, sınıfların *nesnel* varlığı ile sınıfların *rolleri* arasındaki ilişki sorudur⁷. Sınıf kuramına yöneltilen *ekonomik belirlemecilik* eleştirisinin güncelleştirdiği temel önemdeki bu problem, aslında, sosyal düşünce tarihinin yapı-özne ikiliği şeklindeki kalıplaşmış geriliminin sınıf kuramlarına taşınmış biçiminden başka bir şey değildir ve kayda değer önemdeki sentez⁸ girişimlerine karşın, bu ikiliği aşmanın kolay olduğunu söylemek zordur⁹. (2) İkinci sorun alanı, sınıfsal olan ve olmayan ya da doğrudan doğruya emek-sermaye çelişkisinden kaynaklanmayan toplumsal çelişkilerle sınıf çelişkisi arasındaki ilişkilerin nasıl ele alınacağıyla ilgilidir. Bu sorun alanı, sınıf çözümlemesine yöneltilen *sınıf indirgemeciliği* eleştirisi ile güncelleşmiştir. (3) Üçüncü sorun alanı, sınıflar mücadelesi ile toplumsal değişme arasındaki ilişkiye dairdir ve odağında da işçi sınıfı hareketinin dönüştürücü kapasitesini sorgulayan *özcülük* eleştirisi yer almaktadır. (4) Son nokta, işçi sınıfı içi farklılıkların nasıl ele alınacağına ilişkindir. Bu konu, işgücü piyasalarında, üretimin teknolojik tabanında ve örgütlenmesinde yaşanan radikal değişikliklerle yeniden güncellenen işçi sınıfının kapsamı tartışmalarıyla bağlantılıdır.

Burada sözü edilen sorun alanları *post-* kuramlardan gelen eleştirilerle sadece güncelleşmiştir; varlıklarını *post-* kuramlara ve onların eleştirilerine borçlu değildir; esasında yeni-Marksist ve yeni-Webergil bakış açılarıyla oluşan son elli yıllık Batılı sınıf literatürü de, büyük ölçüde, bu sorunsallar etrafında şekillenmiştir. Bugün de, sınıf çözümlemesi yapmak iddiasındaki her girişim, belirlemecilik, indirgemecilik ve özcülük eleştirilerinin kısıktığı bu sorunsallar karşısında kendi pozisyonunu açık seçik belirtmek durumundadır. Ancak, araştırmacı, önünde iki farklı yol olduğunu görmelidir. Sınıf literatürünün gele-

neksel ve çağdaş külliyatı ile eleştirel diyalogu sürdürmek bir yol ise, diğeri, bu külliyattan radikal bir kopuşu ifade eden *post-* kuramların yoludur.

Post- kuramların sınıf literatürüne katkısı, ileride değinileceği gibi, sorunu öncelikle ontolojik düzeyde tanımlamış olmalarıyla bağlantılıdır (McCarney, 1991). Ortaya koydukları görüşlerin, geleneksel sınıf literatüründen radikal bir kopuşu ifade ediyor olmaları da, kanımca, epistemolojik düzeye ait soruları ontolojik düzeyde ele alıyor olmaları ile ilgilidir. Eğer geleneksel sınıf literatürü, “işçi sınıfı neden devrime değil de reformlara yöneldi?” şeklindeki bir arka plan sorusuna yaslanıyor idiyse, *post-* yaklaşımlarda bu soru “devrimci bir özne olarak işçi sınıfı nedir?” şeklini almıştır. Soru, ilk biçimiyle, tarihsel ve toplumsal düzeyde yürütülecek bir tartışmanın konusu iken, ikinci biçiminde varlığa ilişkin ontolojik düzeydeki bir tartışmanın konusu olmuştur.

Sınıf literatürünün sorun alanlarını tarihsel ve kuramsal bağlamlarından kopartarak, öncelikle ontolojik düzeyde tanımlamak yönündeki girişim, kuramsal meşruiyetini bir ön kabule dayandırmıştır: Buna göre, sınıf literatürü ve literatür içinde belirleyici bir yere sahip olan Marksizm, işçi sınıfını, dönüştürücü gücü verili olan (nesnel çıkara sahip olan) aşkın ve sabit bir özne olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşıma göre, bütün bir sınıf literatürü, bu sabit öznenin (işçi sınıfının doğru tiplemesinin) aranması çabasının ürünüdür. Oysa, “doğru işçi sınıfını aramanın kendisi yanlış bir sorudur” (Laclau ve Mouffe, 1985).

Ontolojik düzeydeki bu pozisyon alıştan sonra, sınıf literatürünün sorun alanlarını çözmek *post-* yaklaşımlar için zor olmamıştır. *Post-* yaklaşımların konuya ilişkin temel saptamaları şöyle özetlenebilir: Bunlara göre, anlam, politik özne ya da kolektif eylem, yapısal pozisyonlara bakılarak anlaşılabilir; zira, politik özne, söylemsel eklemelişlerin bir sonucu olarak oluşur; söylemsel pratikler ise toplumsal kuruluşun indirgenemez düzeylerini (iktisadi, siyasi, ideolojik) içerir; dolayısıyla, sınıfların nesnel varlığı ile rolleri arasında ilişki aramak belirlemeci bir hatadır. İkinci olarak, sınıf konumunun eklemeliş açısından ‘sınıfsal olmayan’ konumlara göre herhangi bir öncelliği olamaz; ırk, cinsiyet, milliyet gibi kategoriler, sınıf konumuyla aynı ya da ondan daha fazla öneme sahip olabilirler; dolayısıyla, toplumsal ilişkilerin gerek açıklanmasında ve gerekse dö-

dan itibaren belirgin hale gelen eleştirel sosyal pratiklerin varlığı ile yakından ilgilidir. Şu günlerde, içinde yaşadığımız dünyanın *post-modernistlerin* eleştiri oklarını yönelttikleri modernizmden ziyade *postmodernist* tahayyüle daha yakın olduğu; dolayısıyla, *postmodernistlerin* liberal bireyin destabilizasyonundan söz ettikleri her yerde, kriz içindeki bu kategoriye aslında stabilize ettikleri daha geniş çevrelerce kabul görmeye başlamıştır.

- 6| Bu çalışma boyunca *post-* ibaresini, *post-modern*, *post-yapısalcı* vb. terimlerle anılan çağdaş düşünce akımlarını bir arada nitelendirmek amacıyla kullandım. Kuşkusuz bütün *post-* akımları bir kefeye koymak haksızlık olacaktır. Ancak, *post-* akımların kendi aralarındaki farklılıkların, sosyal sınıf teması söz konusu olduğunda en alt düzeye indiği de bilinmektedir.
- 7| Bu çetin sorunsal E.O. Wright’ın terminolojisinde de, “yapısal sınıf haritası” ve “konjonktürel sınıf haritası” şeklinde adlandırılmıştır.
- 8| Felsefi düzeyde Bhaskar’ın (1989) *Reclaiming Reality* kitabı ile toplum kuramı düzeyinde Giddens’in (1984) *structuration* kavramlaştırması, günümüzdeki en etkili sentez girişimleri olarak görülebilir. Giddens, *structure* (yapı) ile *action* (eylem) arasında birini diğerini ikincilleştirdiği yaklaşımlara alternatif olarak bu kavramı geliştirmiştir.
- 9| Sosyolojik düşünce ta-

rihini yapı ve eylem ikiliği ekseninde irdeleyen bir çalışma için bkz. (Swingewood, 2000).

10| Zira, “devrimci özne olarak proletarya” istikrarsızlaştırılırken (*destabilization*), “farka” ve “çoğul kimliklere” yapılan vurguların, global işgücünün bölmelere ayrılmış çoğul (heterojen) kesitleri (seksiyonları) ile tam bir uyum içinde olduğu ve global kapitalist düzenin çeşitli ihtiyaçlarına denk düştüğü görülecektir. Sonuçta, modernist özneyi istikrarsızlaştırma adına yapılan girişimler, krizdeki liberal bireyi stabilize etmekle sonuçlanabilecektir. Bu yöndeki bir değerlendirme için bkz. (Katz, 1997).

11| Bu dizeler Pir Sultan Abdal’ın bir türküsüne aittir. Kitanın tamamı şöyledir; “Pir Sultan Abdal’ım tuttum bu yolu/insanı kamilin olurum kulu/ ister yağmur yağsın isterse dolu/nidem ben ummana daldıktan sonra”.

12| Sınıf çalışmalarını kışatan sorun alanlarının eni konu tartışılması, takdir edilir ki, sınıf kuramları üzerine yapılacak ayrı bir çalışmanın konusu olabilir; burada sadece sorun alanları karşısındaki pozisyonumu ortaya koymakla yetineceğim.

13| Tarihsel maddeci gelenek içinde bu vurgu yeni değildir; 1960’larda Fransız yapısalcı Marksistler ile Marksist İngiliz tarihçileri, birbirleriyle rekabet halinde, aynı vurguyu yapmışlardır. İlki için bkz. (Poulantzas, 1978), ikincisi için bkz. (Thompson, 1986).

14| “Mücadelede sınıf”

nüştürülmesinde sınıf konumlarına öncelik vermek indirgemeci ve özcü bir hatadır. Sınıf da diğerleri gibi bir kimlik konumudur. Birleşik bir sınıf hareketi yaratmak çabası, işçi sınıfı içi farklılıkları ortadan kaldırmayı hedeflediği, dolayısıyla, “farkı” bir tehdit olarak gördüğü için antidemokratiktir; bu otoriter politik eğilimin, herhangi bir özgürlük potansiyeli taşıması olması değildir.

Görüldüğü gibi, *post-* yaklaşımların yolu tutularak sınıf çalışması (ya da sosyolojik herhangi bir çalışma) yapıldığında, araştırmacı bütün dikkatini o üç büyük günahattan (belirlemecilik, indirgemecilik, özcülük) kaçınmaya hasretmek durumundadır. Ne var ki, yağmurdan kaçarken doluya tutulmak da mümkündür; belirlemecilikten kaçarken mutlak kazailiğe, indirgemecilikten kaçarken mutlak rölativizme, özcülükten kaçarken de bilinemezciğe düşülebilir. Üstelik, günümüzde kapitalizm eğer Antonio Negri ve Michael Hardt’ın iddia ettiği gibi *post-modern* bir evrede ise; yani, merkezsizlik, farklılık ve mutlak rölativizm (görelilik), sermayenin egemenlik stratejileri durumuna gelmiş ise, bu durumda, sığınılan yerde araştırmacıyı dolu sağanağı bekliyor demektir¹⁰. Benim hangi yolu tuttuğuma gelince.. Ben, Boratav’ın (1991: 9) “toplumsal sınıf çözümlemelerinde izlenen en elverişli yaklaşım” olarak söz ettiği *tarihsel maddeci* yaklaşımı içinde kalarak, sınıf literatürü ile eleştirel bir diyalog yürütmeye çalışacağım. Bu çabanın yağmur ve dolu metaforlarındaki anlamı şu dizedeki gibidir; “ister yağmur yağsın isterse dolu/ nidem ben ummana daldıktan sonra¹¹”...

Bu bölümde, öncelikle *tarihsel maddeci* yaklaşımın toplumsal sınıf çözümlemesi açısından temel önemdeki unsurlarını çalışmamın kavramsal çerçevesi dahilinde ortaya koymaya çalışacağım. Böylece, sınıf literatürünün dört başlık altında özetlenen sorun alanları karşısında, bu çalışmanın pozisyonuna da açıklık kazandırılmış olacak¹².

Tarihsel Maddeci Sınıf Çözümlemesinin Genel Çerçevesi

Tarihsel maddeci sınıf kuramında analitik öncelik, *toplumsal sınıfta* değil, *sınıflar mücadelesindedir*¹³. Bu önceliğin, sınıf çözümlemesi açısından iki kritik sonucu vardır: İlk olarak, toplumsal sınıflar, tek tek ele alınıp incelenemezler; artıya el koymanın belirli biçim ve mekanizmaları çerçevesinde girdikleri

karşılıklı ilişkiler içinde (sömürü ilişkisi) kavranabilirler. Bir başka ifade ile, sınıf çözümlemesi, ayrık ve durağan değil, ilişkili ve etkileşimli bir alanı konu almaktadır. İkinci olarak, toplumsal sınıflar, oluşturulmuş kategoriler değildir, tarihsel oluşumlardır ve belirli bir kesit içerisinde değil, ancak belirli bir süreç içerisinde kavranabilirler. Sınıflar mücadelesinin önceliği çerçevesinde, sınıflar mücadelesi kavramı, sadece karşıt sınıflar arasındaki bir mücadeleyi değil, her bir sınıfın kendi hakkında yürüttüğü mücadeleyi de içerir. Eğer “kendinde-sınıf”, “kendi-için-sınıf” metaforlarına atıf yapılacaksa, burada asıl olan “mücadelede-sınıf”tır¹⁴.

Kapitalizm genelleşmiş meta üretim tarzı olarak ücretli emek ve sermaye çelişkisi temelinde yapılır. Bir başka ifadeyle, toplumsallaşmış üretim ile artığa el koymanın özel biçimi arasındaki çelişki, kapitalizme yapı¹⁵ hüviyeti kazandıran temel bir çelişkidir. Bu saptamayı Giddens’in (1999: 262) çelişki tanımına uygun olarak ifade etmek gerekirse, ücretli emek-sermaye çelişkisi, kapitalist “toplum dizgelerinin yapısal kuruluşundaki ana ‘fay hattıdır’”. Tarihsel maddeci sınıf çözümlemesi açısından bu saptama, aynı zamanda, sosyal düşünce tarihinin yapı-özne ikiliğine dayalı kalıcılaştırmış gerilimiyle temas noktasını ifade eder. Sınıf literatürünün temel sorun alanları da bu temas noktasında yeniden güncelleşir: Eğer toplumsal yapı düzleminde de bir sınıf çözümlemesi yapılmak durumundaysa, yapısal düzeyle konjonktürel düzey arasında ekonomik belirlemeci olmayan bir ilişki nasıl kurulacaktır? Eğer sınıf çelişkisi, kapitalist toplumu kuran “ana fay hattı” ise, sınıfsal olmayan çelişkiler etrafında oluşan toplumsal eylem ve ilişkiler, sınıf indirgemeci olmayan bir tarzda nasıl ele alınabilecektir? Kaldı ki, bunlar tarihsel maddeci bakış açısı için salt teorik sorunlar da değildir; Ellen Meiksins Wood’un (1981) vurguladığı gibi, sosyalist pratiklerin önünde, modern işçi sınıfı hareketlerini de biçimlendirmiş olan en önemli engellerin başında, sınıfların nesnel varlıkları ile onların siyasal arenaya eklemlenmesi arasındaki uyumsuzluk sorunu gelmiştir.

Ben, burada Przeworski’nin¹⁶ iyice dramatikleştirerek “Marksizm’in en zayıf noktasını, aşıl topuğunu oluşturur” dediği sorunu çözme iddiası taşıyacak değilim. Çalışmamın olduğu kadar kendi sınırlarımın da farkındayım. Burada, sadece, belirlemecilik, indirgemecilik ve özcülük karşıtı *post-* yaklaşım-

terimini *class-in-struggle*’in karşılığı olarak kullandım. Poluantzas kaynaklı bu kavram, sınıf tartışmalarında gölgede kalmış kritik önemdeki çalışmasıyla Adam Przeworski (1977) tarafından geliştirilmiştir. Kritiktir, zira, Przeworski’nin çalışması, Marksist emek tarihçileri ile Marksist Fransız yapısalcı görüşlerin, kırımca, erken bir sentezi niteliğindedir. Bu gölgede kalmış çalışmaya Türkçe’de benim rastlayabildiğim tek referansı Tülin Öngen yapmıştır (1994: 226).

15 Yapı kavramını, belirli bir ihtiyat payı koyarak yapısalcı Marksist geleneğe benzer şekilde, tarihin farklı evrelerinde -ama asla tarihin dışında değil- aynı şekilde ve değişmeden var olan soyutlamalar anlamında kullanıyorum. İhtiyat payına gelince... Yapısalcı gelenekle malul olan kuramsalci saptamaya düşmemek için, bu soyutlamayı (kapitalist üretim tarzı) salt kuramsal bir inşa faaliyetinin; dolayısıyla da varlıkla yokluk arasındaki sınırın bir ifadesi olarak değil, tarihsel bir sürecin ürünü olarak görmek gerektiğini savunuyorum. Böylece, nesnellik, özneler arası etkileşimlerin bir alanına dönüşürken, bir toplumsal yapı olarak kapitalizm de tarihselleşiyor. Öte yandan, sosyal düşünce tarihine içkin olan yapı-özne ikiliğini aşmak gibi iddiaya sahip olmadığımı belirtmeliyim; ben bu ikiliğin kuramsal operasyonlarla aşılabileceğini de düşünmüyorum. Bu noktada, ikiliği aşmak gibi bir gayrete

girmektense, ikiliğin taşıdığı gerilimi sosyal analizlere yansıtılabilmek, bana daha anlamlı geliyor.

16| Przeworski'den aktaran Sitton, (1996: 86).

17| Post-Marksist yaklaşımı böyle özetlemeye koyulan Sparks (1996) anlatımını şöyle sürdürür: "Laclau, Althusser'in ideoloji kuramını ciddi ölçüde revize etmiş, çoğulculuğu ve tarihi olan bir ideoloji anlayışını geliştirmiştir. Böylece soyut ve evrensel bir ideoloji kavrayışından ziyade farklı ideolojilerin somut biçimleri ve içerikleriyle ilgilenmek daha önemli hale gelmiştir. İkinci olarak sosyal yapı ve ideoloji arasında belirleyicilik ilişkisi aramayı, 'en son tahlilde' gibi operasyonlaştırılması olanaksız formüllere bırakmak yerine bu bağı kopartarak, gereksiz kılmıştır. Ideoloji ve toplumsal özne arasındaki belirleyicilik ilişkisinde ideolojinin etkinliğini ön plana almıştır. Dördüncü olarak sınıfı, analiz çerçevesinin dışına atmıştır. Böylece 'yeni toplumsal aktörlerin' çalışılması önündeki engelleri temizlemiştir! Ya da daha inşafli bir ifadeyle, sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk gibi 'kutsal üçlünün' her bir unsuruna eşit bir ağırlık verilmesinin önünü açmıştır." Bu değerlendirme için bkz. (Colin, 1996).

18| Metodolojik bir sapma olarak belirlemecilik şöyle tanımlanabilir: "A B'yi belirler" önermesi, B'nin ne olacağını ya da ne yapacağını A'da önceden verili olduğu; dolayısıyla A'nın da belirli bir sonucu öngören dışsal bir neden olarak

larla sınır çizgilerinin bu sorunsallar çerçevesinde netleştirilmesine çaba göstereceğim. Zira, yapı-özne geriliminin "aşıl topuğunda" yol açtığı sancıdan kurtulmak maksadıyla, hem yapısal sınıf nosyonu toplumsal çözümlemelerin dışına çıkartılmış, hem de sınıfların toplumsal formasyonlardaki varlığı bir kimlik konumundan ibaret görülmüştür. Böylece, sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk kavramlarıyla birlikte, "kutsal üçlünün" (*holy trinity*) eşit ağırlığa sahip bir unsur olarak takdim edilmiştir.

Kimlik çalışmalarının, sosyal oluşumun anlamını ilişkiden ziyade farkta aradıkları bilinmektedir. Bu temel üzerinde, sınıf bir kimlik olarak adlandırıldığında, sınıfsal sömürü toplumsal bir ilişkiden bir yaşam tarzı seçimine, kişisel bir eğilime indirgenmekte, sonuçta, toplum, kimlik temsillerinin toplamından ibaret görülebilmektedir. Öte yandan, yapısal sınıf çözümlemesinin, bir yanıyla da, kavramsal bir soyutlama olduğu doğrudur. Ancak, buradan yola çıkıp, "sosyal sınıf zaten iktisadi bir soyutlamadır, somut toplumsal gerçeklikte mevcut değildir; 'burjuvazi' ve 'proletarya' kuramsal soyutlamalardır; toplumsal yapı düzeyinde tanımlanırlar ve toplumsal formasyon analizinde kullanılırlar; ancak hakiki hayat içinde bunların yaşayan temsilcilerine rastlanmaz. Toplumsal formasyon içinde belirleyici olan halk ve iktidar bloğu arasındaki çelişkidir; proletarya ve burjuvazi arasındaki çelişki değildir" demek¹⁷, toplumsal sınıf kavramını, toplumsal yapı ve ilişkilerin analizinde devre dışı bırakmak demektir. Özetle, belirlemecilik ve indirgemecilik karşıtlığı ile konuya yaklaşanlar açısından, analitik değerini kaybeden sınıf nosyonu, ancak bir kimlik konumu olarak toplumsal çalışmalara konu olabilmektedir. Belirlemecilik ve indirgemecilik bir "günah" –metodolojik bir sapma olabilir¹⁸; ancak, bu günahların iki ya da daha çok 'şey' arasında bir ilişki ararken işlendiği unutulmamalıdır. Dikkatleri ilişkiden far-ka kaydırmak; bu suretle, bütün kimliklerin "farklılıkların eklemelenmesinin" bir ürünü olduğunu –*radikal ilişkisellik ilkesi*–, farklılıkların eklemelenmesiyle oluşan ilişkisellik alanının ise sonsuz boyutlara sahip bulunduğunu –*toplumsalın açıklığı (non-closure) ilkesi*– söylemekle¹⁹, belki bu günahlardan sakınmak olasıdır. Ama ne pahasına? Sınıfla birlikte, çelişkili ilişkiselliği (ezme-ezilme, sömürme-sömürülme ilişkileri) ile hiyerarşik bir bütünsellik arz eden toplum anlayışından vazgeçmek pahasına. Oysa, sınıf yapıları ve toplumsal bütünlük nosyonla-

rı, bir disiplin olarak ortaya çıktığı andan itibaren sosyolojinin temel analiz birimleri olmuşlardır. *Post-* kavramsal çerçevenin, sosyolojiden ziyade, temsil sorunsalı ekseninde siyaset ve medya-kültür-edebiyat çalışmalarında daha rahat uygulanıyor olmaları da, kanımca, bu noktaya ilişkilidir²⁰. Sınıf nosyonunun sosyal çözümlemeye yeniden dahil edilmesi, sınıf konumunu bir kimlik konumu olarak görmemeyi ya da daha kapsayıcı bir ifade ile, sınıf konumunu kimlik konumundan ibaret görmeyi gerektirir. Buraya kadar sürdürdüğüm tartışmada, henüz yapısal sınıf çözümlemesinin genel çerçevesi hakkında hiçbir şey söylemediğim farkındayım. Taşların temizlenmesi için iki küçük hatırlatmaya daha ihtiyaç var.

Tarihsel maddeci yaklaşımı yapı-özne ikiliği ekseninde irdeleyen, biri ontolojik düzeye (felsefi düzeye), diğeri epistemolojik düzeye (bilim felsefesi) ait iki temel önermesini, basitçe, vurgulamakta yarar var. İlki, zihnin dışında nesnel bir gerçekliğin varlığına dair maddeci felsefi önermedir – aksi, idealizm olurdu-. İkincisi, gerçekliğin bilgisinin olguda, ya da, görüngüde içkin olmayıp –aksi, ampirizm olurdu-, ancak teorik bir uğraşla edinebileceğine dair realist epistemolojik önermedir²¹. Şimdiden “Eleştirel Realizm Okulunun” kurucusu olarak anılan çağdaş İngiliz felsefeci Roy Bhaskar (1989), Batı felsefesinin, epistemik bir yanılgıyla malul olduğunu söyler; buna göre, ontolojik düzey epistemolojik düzeye indirgenmekte, varlık hakkındaki her tahlil girişimine, varlık hakkındaki bilginin ne olduğu sorusuyla başlanmaktadır²². *Post-* kuramların aynı felsefi yanılgıyı devam ettirdikleri anlaşılmaktadır; öncelikle, sınıfların nesnel varlıkları, nesnel varlıklara dair bilgilere indirgenmekte; bu bilgilerin olgular dünyasındaki karşılıkları aranmakta ve sonuçta, sınıfların nesnel varlıklarına olgular dünyasında rastlanmadığı(!) ilan edilmektedir.

Temel niteliğindeki bu hatırlatmayla birlikte yapı kavramı yeniden formüle edilecek olursa, şunlar söylenebilir: Yapı, kavramsal bir soyutlama değildir –aksi, kuramsalcı metodolojik hata olurdu-; yapı, nesnel bir gerçekliktir. Nesnel bir gerçeklik olarak yapının bilgisi, görüngüye içkin ya da örtük değildir –aksi, ampirisist hata olurdu-; yapının bilgisi ancak kavramsal olarak deşifre edilebilir... Yapı nosyonuna ilavelerde bulunarak taşları temizlemeyi sürdürelim. Yapının nesnelliği, insan zihninin bir ürünü olmadığını ima eder; ama onun insana dışsal ol-

sunulduğu bir önerme ise o zaman belirlemeci (determinizm) bir metodolojik hata olacaktır; aynı şekilde, B'nin varlığı A'nın basit bir tezahüründen ibaret görülüyor ise o zaman, indirgemeci bir hatadan söz edilebilecektir. Görüldüğü gibi, söz konusu "günah" diyalektik tarihsel maddeci yaklaşımın belirleme ilişkisinden ziyade, felsefede idealist mirası, sosyolojide ise işlevselci neden-sonuç ilişkisini daha çok andırmaktadır.

19 Burada atfedilen yaklaşıma sahip olup, Post Marksist kuramın üretim alanına uygulanması niteliğindeki öncü bir çalışma için bkz. (Daly 1991: 79-102).

20 Bu noktada, Alain Touraine'nin, sosyoloji disiplini, diğer söylemleri yorumlayan bir söylemden ibaret görülür olmuştur, şeklindeki tespitini bir kez daha hatırlamakta yarar olabilir.

21 Bu satırları yazarken oldukça zorlandım; çünkü, bunlar tarihsel maddeci yaklaşımın ABC'si düzeyindeki en temel önermeleri. Beri yandan, zaman öyle bir zaman ki, dilin zorlanmasıyla oluşan karmaşık literatür yığını karşısında, çoğu durumda, giriş düzeyindeki kimi hatırlatmalar yapmak elzem oluyor.

22 Bu saptama için bkz. (Ehrbar, 1998)

23| Bu alıntı “Materyalist Tarih Anlayışının Özü” ara başlığının altında yer almaktadır. Eserin Türkçe çevirisi, Fransızcadan Sevim Belli tarafından yapılmıştır. Türkçesi için bkz. (Marx ve Engels, 1992: 41).

24| Türkçe çevirisinde *specificity* terimi “özgünleştirme” şeklinde, dolayısıyla sözü edilen ilke, *tarihsel özgünleştirme* ilkesi şeklinde kullanılmıştır. Bkz. (Korsch, 2000).

duğunu ima etmez –aksi, kaderci kendiliğindencilik olurdu-. Aynı şekilde, yapının (nesnel gerçekliğin) bilgisinin ancak teorik soyutlama yoluyla elde edilebileceğini söylemek, bu bilginin insana/eyleyene dışsal olduğu anlamına gelmez –aksi ikameci iradecilik olurdu-. Raymond Williams’ın (1982) da belirttiği gibi, yapı, insanın gerçek toplumsal varoluşundan, gerçek üretim ilişkilerinden ve gerçek üretim tarzlarından başka bir şey değildir. Zira, üretimin ve toplumsal ilişkilerin çelişkili bir varlığa sahip oldukları şeklindeki görüş, Marx’ın en temel önermesidir. Çelişkili bir ilişkisellik söz konusu edildiğinde, yapının durağan bir kavramsal soyutlamadan ibaret görülmesi olanaksızdır. İyi bildiği gibi, Marx’ın felsefesi, insanı özneştiren Alman idealizminden olduğu kadar, onu nesneştiren Alman materyalizminden (Feurbach) de ayrılır. Ontolojik ve epistemolojik düzeyler arasındaki analitik ayrımı belirttikten sonra, artık, son derece genel terimlerle sürdürdüğüm bu tartışmadaki son noktaya geçebilirim. Bu da, tarihsel maddeci yaklaşımın ayırt edici özelliği olan tarihsellik vurgusudur. Bu vurguya göre, toplumsal yapılar, toplumsal ilişkiler ve kültür, belirli tarihsel koşullar altında ortaya çıkar. Maddi ve toplumsal üretimle toplumsal formasyonun geri kalan düzeyleri arasındaki ilişki, ancak belirli tarihsel koşullar içinde kurulabilir; bu anlamda söz konusu ilişki tarihsel olarak belirli bir ilişkidir.

Demek ki, söz konusu olan şudur: Belirli bir tarza göre üretici faaliyette bulunan belirli bireyler, belirli toplumsal ve siyasal ilişkilere, belirli yollarla girerler. Sadece gerçek verilerle yetinen ampirik gözlemler, toplumsal ve siyasal yapının üretimle olan bağlantılarını, herhangi bir kurgu ya da aldatmacaya sapmadan, farklı aşamalarıyla gözler önüne sermelidir.²³

*Alman İdeolojisi’*nden yapılan bu kısa alıntıda yer alan *belirli* sıfatı, çözümlemenin tarihsel boyutuna işaret eder. Buna, Karl Korsch’un²⁴ terimleriyle ‘tarihsel özgüllük ilkesi’ demek mümkündür. Tarihsel materyalizmin öncülü insandır; “ama, herhangi bir düşlemsel yalıtılmışlık, (toplum dışılık, *y.n.*) ve değişmezlik (tarih dışılık, *y.n.*) içindeki değil, belirli koşullar altındaki gerçek, ampirik olarak gözlemlenebilir gelişme süreci içindeki insandır(..) karşılıklı ilişkilerin koşullandırdığı gerçek, faal insandır” (Marx, 1992: 42-43).

Görüldüğü gibi, tarihsel maddeci görüşte, tarihsellik varlığın ontolojisine aittir; bir başka ifade ile, tarihsellik varlığın et-

kinliği ile (ki bu bize konjonktürü, kazailiği gösterir) sınırlı olmayıp varoluşunu tarif eden bir ilkedir. Dolayısıyla, ne aktörün zihinsel tasarımının ürünü ne de ona dışsal bir nesnel gerçeklik olarak toplumsal yapıdan söz ederken, aslında, *tarihsel olarak belirli bir toplumsal yapıdan* söz ediliyor olacaktır. Bu nokta önemlidir; zira tarihsel maddeci yaklaşıma yöneltilen özcülük eleştirisi, bu noktaya; yani yapıya tarihin bulaştığı noktaya ilişkilidir. Özcülük eleştirisinin kurgusu kısaca şöyledir: Yapı, belirlemecilik günahının kaynağıdır; buna, Hegelci zaman düşüncesinin bir ifadesi olarak tarihsellik atfedildiğinde, tarih, kendine yeterli teolojik bir özün tarihine indirgenmiş olmaktadır. Bu da özcülüğün en kestirme tarifidir. *Post-* akımlar, özcülükten kaçınmak adına, -bir kez daha epistemik hata yaparak- tarihsel koşulları, bağlantıları, sınırlılıkları, olasılıkları yok saymış ve sadece konjonktürden, kazailikten (olumsallıktan) söz eder olmuştur²⁵. Aslında bir ironi de söz konusudur; her şeyi ve herkesi kazailiğe davet eden *post-* entelektüeller açısından postmodernite tarihsel bir moment değil de, adeta kaçışın imkansız olduğu bir konum, insanın varoluş konumu şeklinde görülmektedir²⁶. Üç gınahtan kaçınırken varılan yer, farkın, göreliliğin ve kazailiğin mutlaklaştırılması olmuştur.

Buraya kadar, yapı-özne ikiliğini ele alıfta, ontolojik ve epistemolojik düzey ayrımlarının ve tarihsellik ilkesinin önemi ne değinilerek *post-* yaklaşımlarla ayırım noktaları belirginleştirildi; artık tarihsel maddeci sınıf yaklaşımının en genel çerçevesi ortaya konabilir. Bu konuyu, tarihsel maddeci yaklaşımın üç temel ilkesinin -tarihsellik, nesnellik ve belirlemecilik ilkelere- sınıf çözümlemesi açısından ne anlama geldiği sorusu ile sınırlandırarak tartışmaya çalışacağım.

Buraya kadar söylenenleri toparlayacak olursak, tarihsellik, ne teorinin karşısında boyun eğen, ne konjonktüre indirgenen bir tarihsellik anlayışını; nesnellik, ne eyleyene dışsal bir nesnel yapı, ne de yapısal belirlenimden bağımsız bir eyleyen anlayışını ve belirlemecilik, ne sonucu kendi içinde taşımak üzere belirlenene dışsallaştırılan, ne de en son tahlile ertelenen bir belirlemecilik anlayışını ifade eder. Yadsıdığı anlamlarıyla tarihsel maddeci belirlemecilik yaklaşımını bu şekilde özetledikten sonra, tarihsellik, nesnellik ve belirlemecilik ilkelerinin sınıf çözümlemesi içindeki yerlerine özlü bir biçimde değinilebilir. Sınıf çözümlemesi derken, aslında, toplumsal gelişmeleri somut tarihsel aktörler arasındaki mücadelelerle ilişkilendiren

25 Bu noktada, özcülük karşıtlığı adına kazailiği kalıcılaştıran eğilimlerin ciddi metodolojik sonuçlarından da söz edilebilir. Kanımca bu eğilim, sosyal çalışmaların en verimli alanı olan kıyaslamalı sosyal çözümleme yöntemine sekte vurmaktadır. Eş zamanlı ya da ardışık zamanlı kıyaslamalı çalışmalar, ortak eğilimleri ve farklılıkları birbirinin içinde arayan bir bakış açısının ürünü olmuşlardır. Oysa, kıyaslamaya konu edilen araştırma unsurlarının her birine konjonktürelilik ya da kazailik atfeden bir yaklaşım, aslında her birinin bir 'farkı' temsil ettiğini ileri sürdüğü kendine özgü "şeyleri" aynı sepete koymuş olacaktır. Bu elmalarla armutların aynı sepete konması da değildir; sepette mevsimine göre -ama artık sera var- elma, armut, kayısı, kereviz vs. yer alıyor olacaktır.

26 Bu tespitin yanı sıra *post-* yaklaşımların tarih anlayışlarının daha kapsamlı bir eleştirisi için bkz. (Wood, 1997).

27|E.P. Thompson'a ait olan 'sınıfsal güzergâhlar' terimini "*classways*"in dilimizdeki karşılığı olarak kullandım.

28|Marksist emek tarihçileri, yapısal işlevselci yaklaşımla tartışmaları içinde bu basit gerçeği döne döne vurgulama gereği duymuşlardır. Bu vurgunun en net ifadesi için bkz. (Thompson, 1995).

29|Oysa Marx, *Kapital*'deki temel amacının toplumsal hareketin doğa yasasını ortaya koymak olduğunu söylemiştir. Ancak Marx'ın buradaki yasa terimini, Newtongil kartezden düşüncenin pozitivist yasa olarak kullanmadığı rahatlıkla söylenebilir. Aksi takdirde, Ricardo'yu özgün bir burjuva kavramı olan toprak rantını "tüm zamanların ve ülkelerin toprak mülkiyetine uyguladığı için" eleştirmez, "Burjuva üretim koşullarını öncesiz ve sonsuz koşullar olarak göstermek, tüm iktisatçıların yanlıgsıdır" demezdi. Bu hatırlatmalar ve tarihsellik ilkesinin ayrıntılı savunusu için bkz. (Korsch, 2000).

30|Althusser, *Reading Capital*'de, sadece tarih içindeki farklı zamanlarda odaklaşan ve zamansal farklılıklara değinmekle yetinen yaklaşımları, kaba ampirisizmden ödünç alınmış Hegelci zaman düşüncesi diyerek mahkum eder. Ancak Althusser, bilindiği gibi, burada durmaz; *Kapital*'den önceki (genç) Marx'la birlikte, Lukacs, Gramsci, Luxemburg gibi Marksist kuramcılar Hegelci (historisist ve hümanist)

bir analiz biçimi, kastedilmektedir. Dolayısıyla, tarihsel maddeci görüşün sözü edilen ilkeleri, sınıf çözümlemesinin de ilkeleridir. Üstelik, analitik olarak ayrı ayrı ele alınacak olsalar da bu ilkelerin her biri diğerlerini içinde barındıran, dolayısıyla da bir bütünlük arz eden ilkelere dir.

Sınıf Çözümlemesinde Tarihsellik Boyutu

Tarihsellik nosyonu, basitçe, sınıf teriminin şu iki boyutu- nu vurgular: İlk olarak, sınıf salt kavramsal bir soyutlama olma- yıp tarihsel bir oluşumdur. Gerçekten de sınıf teriminin insan- ların bilişsel sistemlerinde yer etmesi 19. yüzyılda sını kapitalizmle birlikte başlamıştır. Sınıf terimi sosyal süreçlerin gözlem- lerinden zaman içinde türetilmiştir. Sınıfa dair bilgilerimizin varlığı, istikrarlı bir biçimde sınıfsal güzergâhlar²⁷ içinde davranan insanların varlığıyla ilişkilidir²⁸. Sınıfsal güzergâhlar içinde davranan insanlar benzer koşullarda düzenli tepkiler ortaya koymuşlar, bu tepkiler içerisinde kurumsal (sınıf örgütleri) ve kültürel (sınıf kültürü) formlar geliştirmişlerdir. Sınıf terimi, öte yandan, kavramsal bir soyutlamadır da; bu noktada tarihsellik ilkesi, sınıfsal yapı, süreç ve aktörleri belirli bir zaman ve meka- na somut olarak yerleştirilmiş unsurlar olarak ele almak gerek- tiğini ima eder. Bir başka ifade ile, sınıf kuramı, toplumsal ha- reketlerin doğa yasası gibi görülemez²⁹; eğer illa da yasa terimi kullanılacaksa, sınıf kuramına, 'doğa' değil, bir eğilim yasası şeklinde bakılabilir. Burada, eğilim yasası ile tarihsel zamana, kopuk kopuk zamanların tarihi olarak değil, bir süreç olarak bakan ve zamansal farklılıklara değinmekle yetinmeyip³⁰, bu farklılıkların bütünsel yapısını kavramsal olarak ortaya koyan bir çözümleme biçimi kastedilmektedir.

Burada vurgulanan iki boyutun, sınıf araştırmalarında be- nimsenecek stratejilere ilişkin önemli metodolojik sonuçları vardır: İlk olarak, sınıf araştırması kendisini, sınıfların açık-se- çik görünür olduğu anlar (grev, büyük çaplı direniş vb. gibi 'sı- cak' anlar) ya da kurumsallıklarla (sendika, toplu sözleşme vb.) sınırlamamalı, formalist ve kurumsalcı eğilimlerle arasına mesa- fe koymalıdır. Bu çalışmada da oldukça yararlandığım Marksist kültür ve emek tarihçilerinin (E. Hobsbawm, E.P. Thompson, C. Hill, R. Williams, R. Hilton vb.) bu konuda geliştirdikleri yaklaşımlar ve ortaya koydukları ürünler, formalist sınırlılıkları aşmak noktasında son derece elverişli bir kuramsal zemin sun-

maktadır³¹. Sınıf araştırmasını, sınıf hareketlerinin ‘sıcak anları’ arasında uzanan ‘rutin’ dönemleri, sınıf ilişkilerinin daha az çatışmalı ve ‘sessiz direniş’ biçimlerini, enformel örgütlenme kalıplarını vb. kavramaya dönük bir stratejisi ile sürdürmek gerekmektedir. Tam da bu noktada, tarihsellik ilkesi, benimsenecek stratejinin formalizmin diğer ucuna, ‘yerelci’ ve ‘ayrıkçı’ bir kanala akmasına da set çekecektir. Sosyal antropolojinin kültürel göreliliği mutlaklaştıran eğilimleri içinde, son yıllarda, çok sayıda, ‘siyah işçiler’, ‘kadın ve siyah işçiler’, ‘yoksullar’, ‘alt-sınıflar’ gibi, sınıf içi farklılıkları sınıf bağlamından kopartarak ele alan çalışmalar ortaya konmaktadır. Gerçi bu ‘yerelci’ eğilim esas olarak uluslararası literatürde belirgindir; yerelci eğilimi bir sapma olarak niteleyebilecek sayıda çalışma ülkemizde ne yazık ki yoktur³². Araştırma stratejisine ilişkin son metodolojik nokta ise, sınıf kuramının biçimine ilişkindir: Araştırmancın kuramsal dayanakları, son derece ayrıntılı ve detaylandırılmış bir biçimden ziyade, kelimenin gerçek anlamıyla kavramsal bir çatı biçiminde formüle edilmelidir. Aksi takdirde, kuram adına elimizde, somut süreci çözümlemede operasyonelleştirilemeyen ayrıntılı –ve muhtemelen rafine, iç tutarlılığı yüksek ve bütünlüğü olan– soyutlamalar olacaktır. Bu durumda, kurama ya Webergil ‘ideal-tip’ muamelesi yapılacak, ya yapısalcı-işlevselci yaklaşımda olduğu gibi somutun rengi soyut kalıplar içinde kaybolacak, ya da günümüzde yaygın olarak yapıldığı gibi, “Büyük Anlatıların” (*Meta Narrative*) dışında kalmak adına kuramkarşıtı bir güzergâh benimsenebilecektir.

SINIF ÇÖZÜMLEMESİNDE NESNELİK BOYUTU

Nesnellik ilkesine gelince; bu ilkeyi de şimdilik, sınıf teriminin şu iki boyutuyla sınırlandırarak ele alabiliriz. Öncelikle, insanlar kendi iradeleri dışında belirli maddi üretim koşulları içinde yer alırlar. Bunun, “nesnel sınıf konumları” terimiyle ifade edildiği bilinmektedir. Kapitalizm söz konusu olduğunda, nesnel sınıf konumlarını yapılandıran temel çelişki, toplumsallaşmış üretim ile artığa el koymanın özel niteliği arasındaki çelişkidir; buna kısaca ücretli emek ve sermaye çelişkisi demek de mümkündür. Nesnel sınıf konumları, çıkar çatışması ve uzlaşmaz karşıtlıklar içerdikleri için sınıf mücadelesinin de koşullarını oluşturur. Sınıf oluşumu ve sınıf bilincinin keşfedilmesi bu mücadelenin sonucunda gerçekleşir; bu mücade-

ilan ederek, bu eğilimleri Marksist kuramdan temizlemeye koyulur. Marksist tarihsel zaman kavramını, Hegelci gelenekten ayıran, Marksizm’in toplumsal bütünlük anlayışını, diyen Althusser, toplumsal bütünlüğün birliğinin yapısal olduğu tespitini yaparak bir başka uca, yapıyı (ya da kuramı) tarihle karşı karşıya koyan kuramsalcı metodolojik uca savrulur. Özetle, Althusserci eleştiri, hedef tahtasına, Marksizm içindeki ekonomist ve teolojik (özcü) eğilimleri yatırmış, ne var ki, geliştirdiği görüşler, bu kez tersinden insan öznesini toplumsal yapının edilgen bir taşıyıcısı (*trager*) konumuna indirgemekle sonuçlanmıştı.

31| Gerek Hobsbawm ve gerekse E.P. Thompson, emek tarihi çalışmalarında formalist eğilimler başta olmak üzere çeşitli anlayışlarla hesaplaştıklarını açık olarak belirtmişlerdir. Hobsbawm (1984), bu yaklaşımları, (a) işçi sınıfını belirli bir parti ya da ideolojiyle tanımlayanlar, (b) işçi tarihini işçi hareketinin tarihiyle sınırlayanlar ve (c) yerelci (*patriotic*) yaklaşımlarla işçi tarihini toplumsal-tarihsel bağlamlarından soyutlayarak “demiryolları tarihi”, “caz tarihi” vb. yazanlar, şeklinde sınıflandırmıştır. E.P. Thompson (1986) İngiliz tarihçiliğinde hesaplaştığı üç eğilimi şöyle sıralamıştır: (a) İşçileri yardıma muhtaç zavalılar olarak gösteren Fabianci eğilim, (b) istatistik serilerinin verileri olarak işçileri ele alan ampirisist iktisat tarihçiliği eğilimi ve (c)

“çıkılmaz sokakları ve kaybedilmiş davaları” dışında bırakıp, sadece kazananlara yer veren retrospektif tarihçilik eğilimi.

32| Ne yazık ki, dedim; zira, Yıldırım Koç’un dikkat çektiği gibi, Türkiye’de sınıf literatürü Batı literatürünün neredeyse ters simetrisi gibidir. Batıda çok sayıda yerel, tekil çalışma üzerinde yükselen az sayıda kuramsal çalışma piramidi varken, bizde yok denecek kadar az sayıda yerel çalışma üzerinde (?) yükselen, çok sayıda kuramsal çalışma mevcuttur.

33| Fark edileceği gibi benim burada mesafe koymaya çalıştığım yaklaşım, Marksist sınıf literatürünün temel taşlarından biri olan Poulantzas’ın geliştirdiği sınıf kuramıdır. Althussergil yaklaşımın üç temel postülasını, -“ekonominin en son tahlilde belirleyiciliği”, ‘ideolojik ve politik düzeylerin göreceli özerkliği’ ve ‘üstbelirleme’- olarak, ekonomist ve iradeci sapmalara karşı analitik önceliği sınıflar mücadelesine veren Poulantzas, son derece gelişkin bir sınıf-siyaset kuramı ortaya koymuştur; gelişkin olduğu kadar da (belki de gelişkin olduğu için) kırılğan bir sınıf kuramı. Şöyle ki; Poulantzas (1975) sınıfı iki farklı düzlemde tanımlamıştır. İlki, “toplumsal yapı”, ikincisi “toplumsal oluşum” düzeyidir. İlki, kuramsal bir soyutlamadır; burada kapitalist üretim tarzı tanımlanır ve bu bize nesnel ve saf sınıf konumlarını (*class place*) verir. Bu düzeydeki analitik kavramlar, sı-

le içinde insanlar kendi konumlarının deneyimini edinir ve bu deneyimleri miras aldıkları kültürel kodlarla ifade ederler. “Sömürünün sınıf güzergahları içinde deneyimlendiğinden söz etmek, sömürünün koşullarının ve üretim ilişkilerinin nesnel olarak deneyimlenebilir olduklarını söylemek demektir” (Wood, 1996: 80). Bunun anlamı ise açıktır; nesnel belirlenimler, kendilerini edilgen bir şekilde dayatan varlıklar olarak değil, aktif ve bilinçli *taribsel* varlıklar olarak görülürler³³. Burada toplumsal yapıların nesnellığı, öznel arası bir nesnelliktir. Nesnellik ilkesinin ikinci boyutu sınıfsal aktörlere ilişkindir; bu ilke bize, nesnel konumların deneyimini sınıfsal güzergahlarla edinen aktörlerin, kendi beklentilerinin dışında sonuçlara yol açan etkinliklerde bulunacağını hatırlatır³⁴. Nesnellığın öznel arası karakteri, burada eylemin ya da özneliğin nesnellığı ile tamamlanır. Bu bakış açısı, ‘nesnel’ ve ‘öznel’ ikiliğini bir birinden ayrı, birbiriyile ancak dışsal ve mekanik bir biçimde ilişkiye giren şeyler olarak ele almayı reddeder. Bir sosyal analizde, eyleyenler ve maddi güçler birlikte nesnel süreçler olarak ele alınmalıdır. Aksi takdirde, Poulantzas vari bir “Saf yapısal sınıf kavramlaştırması, bize sınıfların kendi mantığını (nesnel koşulları) sosyal süreçler üzerine nasıl empoze ettikleri hakkında herhangi bir şey söylemez; zira, sınıf burada basitçe bir tanımdan ibarettir” (Wood, 1996: 82).

Bu bakış açısının sınıf araştırmalarında izlenecek stratejilere yönelik önemli bir sonucu vardır. Şöyle ki; sınıf araştırmasında analitik öncelik sınıf konumlarına değil sınıf oluşumlarına verilmelidir. Böylece, üst soyutlama düzeyinde sınıflara değil sınıflar mücadelesine verilen analitik öncelik, daha düşük bir soyutlama düzeyinde, sınıf konumlarının değil, sınıf oluşumlarının analitik önceliği biçimini alacaktır.

Nesnellik ilkesinin sınıf araştırmalarındaki metodolojik sonuçları, bununla –sınıf oluşumunun önceliği ile- sınırlı değildir. Bilinç, ideoloji, kültür gibi çetrefil kavramlar ve bu kavramların nesnel sınıf konumlarıyla ilişkilendirilmesi gibi zahmetli uğraşlar bu noktada gündeme gelirler. Öznenin kendi eylemine atfettiği anlama sapanıp kalan metodolojik bireycilikten olduğu kadar, anlamı yapının bir türevinden ibaret gören yapısalcı-işlevselci yaklaşımdan da uzakta ve asla metinler arasında “yapı-sökümü” ile vaktini geçirmeyen bir metodolojik çerçeve nasıl geliştirilebilir? Bu çetin soruyu tatminkar biçimde yanıtlamam beklenmesin; burada ancak kendi tutumuma

bir açıklık getirmeye gayret göstereceğim. Öncelikle, yaygın olarak benimsendiği gibi, maddi yaşam koşulları ile, bu koşulların öznel anlamlandırılması arasında genellikle bir uyumsuzluk söz konusudur. Uyumsuzluk iki yönlüdür; zira, burada, hem yaşam pratiğini anlamlandırabilen, hem de eylemiyle, attettiği anlamın ötesinde (nesnel) sonuçlar yaratabilen bir öznel kavrayışı vardır. Sözü edilen, sömürü ilişkileri temelinde yapılanan kapitalizm olunca, bu uyumsuzluk, Marx'ın *meta fetişizmi*³⁵ kavramlaştırmasında açıkça ortaya koyduğu gibi, özel bir anlam kazanır.

Canlı pratikle onun zihni temsili arasındaki uyumsuzluk sorunu, doğrudan doğruya kapitalist üretimin yapısına ilişkin bir çelişkiyle ilişkilidir. Marx bu çelişkiyi, üretimin toplumsal niteliği ile, gerçekleşmesinin bireysel yapısı arasında tanımlamıştır. Toplumsal üretimi bireysel gerçekleşmeyle tamamlayan mekanizma, piyasa koşullarındaki meta değişim ilişkisidir. Kapitalizmi ayırt edici kılan yapısal özelliklerinden biri artığa ekonomik mekanizmalarla el konuluyor olmasıdır; bir başka ifade ile, artığa "üretimin gizli mabedinde" el konur ve sömürü ancak piyasada meta değişimi aracılığıyla gerçekleşir. Bu yüzden, "Değer, kişiler arasında bir ilişkidir" diyen Galiani'ye Marx "*şeyler arasında bir ilişki gibi ifade edilen, aslında kişiler arasında bir ilişkidir.*" şeklinde bir eklemeye bulunması gerektiğini söyler³⁶. Özetle metalar, üzerlerinde ne olduklarını anlatan bir hafta ile dolaşmazlar³⁷.

Metaların üzerinde *gördüğümüz* marka ve fiyat etiketlerinin gizlediği *gerçek*, insan emeğinin toplumsal niteliğidir. Ancak bu ifadeyi, "marka ve fiyat etiketi *öznel*, emeğin kolektif niteliği *nesnel*" şeklinde okumamak gerekir. Zira bu ifade, varlıkların ontolojisi ile değil epistemolojisi ile ilgilidir. Piyasa, birilerinin kafasında kurduğu bir fantezi değildir; sahiden mevcuttur. Piyasa bir araçtır; bu aracılık ilişkisi içinde bir tür ilişki (toplumsal), bir başka tür ilişki (bireysel) olarak belirir. İlişkinin her iki biçimi de gerçekte mevcuttur. Öte yandan piyasa, üretim ve değişimi birlikte içeren iktisadi sistemi sadece değişim olarak yeniden-sunar. Bundan dolayı, Hall'a atıfla (1977), piyasanın aynı anda şu işlevleri gördüğü söylenebilir: Piyasa, (a) bir ilişkiyi karşıtına dönüştürür (*camera obscura*); (b) üretim ve değişim ilişkilerinin bir parçasını, bu ilişkilerin bütünü olarak sunar (*meta fetişizmi*) ve (c) kapitalist toplumun gerçek temellerini gözle görünür olmaktan çıkarır (*gizleme etkisi*)³⁸. Hall'a

nıflar, fraksiyonlar ve tabakalar gibi toplumsal işbölümünün kavramlarıdır. Tarihsel olarak belirlenmiş bir somutluk olarak, toplumsal oluşum düzeyinde ise tek bir üretim tarzından değil, üretim tarzlarının eklemlenmesinden söz edilir. Sınıfların konum alışı (*class position*) bu düzeyde ortaya çıkar. Buradaki analitik kavramlar, iktidar bloğu, toplumsal güçler, kitleler gibi politik stratejilerle ilişkili kavramlardır. Soyut toplumsal yapı, kendini ancak somut toplumsal oluşum düzeyinde gerçekleştirebilir ve yeniden üretir. Yapıdan oluşuma mekanik bir aktarış söz konusu değildir. Tam da bu yüzden, hiçbir sınıf üretim tarzı soyutlamasındaki saf varlıklarıyla toplumsal oluşum düzeyinde yer almaz. Ekonomistlerin hatası, üretim ilişkileri düzeyinde tanımlanan sınıfı, diğer düzeylere (ideolojik ve politik düzeyler) tahvil etmesiyle ilgiliyken, iradeci hata, bir soyutlama olan nesnel sınıf konumlarını, sınıfların somut konum alışlarına indirger. Poulantzas'ın geliştirdiği kuram sofistike olduğu ölçüde kırılığandır da. *Post*-kuramcılar, yapı ile oluşum arasındaki bağı (ki o bağ kuramsaldı) inceldiği yerden koparmışlardır. Ben ise "üretim tarzı bir sosyal olgudur" diyen E.M. Wood'un (1996: 25) vurgusunu paylaşıyorum.

34 Bu noktayı, Giddens (1984) *yapılaşma* kuramında "yapının ikiliği/dualizmi" kavramlaştırması içinde "eylemin niyet edilmeyen sonuçları" terimi ile analitik bir

çerçeveye kavuşturmuştur.

35 | Marx şunları söyler: “Demek ki, metain gizemli bir şey olmasının basit nedeni, onun içinde insan emeğinin toplumsal niteliği, insana, bu emeğin ürününe nesnel bir nitelik damgalanmış olarak görünmesine dayanmaktadır; üreticilerin kendi toplam emek ürünleri ile ilişkileri, onlarla kendi aralarında bir ilişki olarak değil de, emek ürünleri arasında kurulan toplumsal bir ilişki olarak görünmesindedir. Emeğin ürünlerinin, metalar haline, niteliklerinin duyularla hem kavranabilir hem de kavranamaz toplumsal şeyler haline gelmelerinin nedeni budur. ... Emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri anda yapışveren ve bu nedenle meta üretiminden ayrılmaması olanaksız olan şeye, ben, Fetişizm diyorum.” (1986: 86).

36 | Bkz. (Marx, 1986: 28’inci dip not).

37 | Bu sözün *Kapital* 1. Ciltteki orijinali şöyledir: “...değer, göğsünde ne olduğunu anlatan bir hafta ile ortalıkta dolaşmaz.”

38 | Poulantzas, *Political Power & Social Classes* adlı eserinde, Hall’in piyasaya atfettiği işlevleri ideolojinin kapitalizm koşullarındaki işlevleri şeklinde ele almıştır. Buna göre, ideoloji ilk olarak gizleyici etkiye sahiptir. Sistemin çelişkili yapısını gizler. İkinci olarak, parçalayıcı bir etkiye sahiptir. İşçi sınıfının kolektif çıkarı farklı emekçi tabakaları arasındaki kısmi çıkarlar biçiminde parçalanır. Üçüncü olarak,

göre, bu üç işlev kapitalizm koşullarında piyasayı hem gerçek hem de ideolojik kılmaktadır; fantezi olması anlamında değil, Marx’ın sözünü ettiği ‘gerçek ilişki düzeyleri’ arasındaki ilişkileri yapısal bir kırılmaya uğratması anlamında piyasa ideolojiktir. Bu noktada, yeniden nesnellik ilkesinin kışkırttığı soruya, ‘nesnel sınıf konumları’ ile ‘toplumsal aktör’ olarak sınıf pozisyonları (konum alışları da diyebiliriz) arasındaki ilişkiye dönebiliriz.

Demek ki, insanlar üretken faaliyetleri içinde, hem sömürü ilişkilerinin, hem de metaların sihirli değişimi ile sömürünün gizlendiği koşulların (piyasanın) deneyimini edinirler. Kapitalist emek sömürüsü, üretim noktasında da üryan değildir. “Emeğin yabancılaşması” tezini Fordist-Taylorist üretim sisteminde uygulayan Braverman’ın (1974) ortaya attığı “çalışmanın değersizleşmesi ve emeğin vasıfsızlaşması” görüşlerinde, üretim sürecinin bütünlüklü bilgisinden kopartılarak makinenin parçası haline getirilen sanayi işçileri tasvir edilir. O halde, Burawoy’un³⁹ (1987) kuramsal bir paradoks olarak formüle ettiği gibi, önümüzde duran soru şudur: Değersizleşen, vasıfsızlaşan, atomize ve izole konuma itilen işçiler, nasıl olup da toplumsal bir güç⁴⁰ oluştururlar? Bu paradoksa yanıt kabilinden tarihsel maddeci yaklaşım içinde yaygın olarak “kendinde sınıf / kendi için sınıf”, “ekonomik (yanlış) bilinç / siyasi (devrimci) bilinç” kavram çiftlerinin kullanıldığı bilinmektedir. Ben Poulantzas gibi bu kavram çiftlerini “Hegelci ontolojik kalıtsal şemanın Marksizme ithali” şeklinde nitelendirip, kavram torbasından tümüyle atılmasını savunmasam da, çok gevşek bir biçimde betimleyici terimler olarak ancak kullanılabileceğini ama analitik bir değer atfedilemeyeceğini düşünmekteyim⁴¹.

Her şeyden önce, bu kavram çiftlerinde, ilk terimler (kendinde sınıf, ekonomik bilinç vb.) nesnellik, ikincileri (kendi için sınıf, siyasi bilinç) öznellik alanı olarak ele alınır ve genellikle şöyle bir kurgu yapılır: Nesnel sınıf konumu içindeki işçiler (kendinde sınıf), öznel (politik, ideolojik) müdahaleler yoluyla kolektif bir aktör olarak tarih sahnesinde yerlerini alırlar, “kendisi için sınıf” olurlar. Bu yaklaşım her şeyden önce fazlasıyla şematiktir ve birbiriyle bağlantılı iki ön kabule yaslanır: Nesnel sınıf konumlarının sınıflar mücadelesine, sınıflar mücadelesinin bilgisinin ise işçi sınıfına dışsal olduğunun kabulü... Sonuç, sınıfların “konumları” ile “pozisyon alışlarının” birbiriyle ancak dışsal ve mekanik bir biçimde ilişkilendirilebilece-

ğidir⁴². Görüldüğü gibi, bu ele alışıta, maddi yaşam koşulları ile bu koşulların anlamlandırılması arasındaki uyumsuzluk sorununa, her iki düzey arasındaki bir kopukluk ya da bilinç düzeyinin iki halinden (ekonomik ya da siyasi bilinç) biri tarafından kapatılacak olan bir boşluk sorunu olarak bakılmaktadır. Böyle bakılınca da, başta sınıflar mücadelesi kavramı olmak üzere, tarihsellik ilkesi, sınıfın bir süreç ve bir ilişki olduğu kavrayışı vb. bu boşluğun dipsiz derinliklerine düşmekte ve kaybolmaktadır. Artık hangi zaman ve mekanda olursa olsun, ücret talebiyle mücadele eden işçiler görüldüğünde, hemen ‘ekonomik bilinç’ etiketi kolayca yapıştırılabilmekte, sosyal olguların tasnif edilmesindeki kolaycılık, olguların derinlikli analizinin önüne geçebilmektedir. Oysa sınıflar mücadelesinin öncelikli olması, sınıfın tek sömürü biçimi olması, sosyal çatışmaların biricik kaynağı olması vb. nedenlerden değildir; bunun nedeni, sınıfın bize doğrudan doğruya kendi maddi varoluş koşulunu da oluşturan üretimin toplumsal örgütlenmesini veriyor olmasındandır. Öte yandan, emek süreci literatürü, üretim noktasının, işçi sınıfına karşı yaman bir mücadelenin; işyeri organizasyonundaki detayların, zil saatinin, zamanın, saniyeler ve dakikaların mücadelesinin verildiği bir alan olduğunu göstermektedir. O halde, şematikliğe düşmeden maddi yaşam koşulları ile bunun anlamlandırılması arasındaki uyumsuzluk sorununu nasıl kavramsallaştırabiliriz? Bu noktada, Marksist emek tarihçilerinin geliştirdiği “deneyim” kavramını elverişli ve kullanılabilir buluyorum. İki anlamda; hem titiz kullanıldığı takdirde kuramı zaafa uğratmayacağını düşünüyorum⁴³, hem de kuramla tarihsel ya da ampirik sınıf araştırmaları arasındaki bağı güçlü ve zengin bir içerikte kurabileceğini düşünüyorum. Şöyle ki:

E.P. Thompson ilk baskısı 1963 yılında yapılan *The Making of the English Working Class* adlı eserinin önsözünde “sınıf, kendi tarihini yaşayanlarca tanımlanır ve sınıfın biricik tanımı da budur” demişti. Bu tanımı fazlasıyla tarihsici ve ampirisist bulan Marksist eleştiriler karşısında, “Class Struggle Without Class” başlıklı bir makaleyi on beş yıl sonra kaleme aldı⁴⁴. Burada, sınıfın analitik kullanımında kuramsal ilgiyi sınıftan ziyade sınıflar mücadelesine kaydırmak gerektiği görüşünü tekrarlayan E.P. Thompson (1995: 136) şunları söylüyordu:

Zira sınıflar ayrıksı entiteler olarak varolup, düşman sınıflar bulmak amacıyla etraflarına bakıp sonra da mücadeleye tutuşmazlar. Tersine, insanlar kendilerini belirlenmiş güzergâhlar içinde yapılanmış

hayal edilmiş bütünlükler inşa etmek gibi bir etkiye sahiptir. Yani ideoloji, gizler, parçalar ve yeniden bütünlleştirir...

39 Söz konusu kuramsal paradoksun Bura-woy’in *The Politics of Production* adlı eserindeki en temel sorunsal olduğunu belirtmekle yetineyim.

40 Tarihsel maddeci yaklaşımı benimseyenler için üstelik bu toplumsal güç, kapitalist toplumsal ilişkileri dönüştürücü bir güçtür de.

41 “Kendinde sınıf / kendi için sınıf” kavram çiftinin, içerdiği anlamın da ötesinde hemen her kuramsal pozisyonu tasnif etmek üzere kullanıldığı bir çalışma için bkz. (Öngen, 1994).

42 Bilindiği gibi bu nokta Marksist gelenek içinde derin ayrılıkların ve bölünmelerin başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu formülü kabul edenler “ikamecilik ve iradecilikle”, bu formülü reddedenler ise “işçilik ve kendiliğindencilikle” damgalanmışlardır.

43 “Deneyim” kavramına ihtirasla sarılmadığımı da belirtmeliyim. Deneyim kavramı, kendinde açıklığa ve anlaşılabilirliğe haiz bir kavram olmadığı gibi, deneyimi, dahil olunan toplumsal pratiğin edilgen bir biçimde kaydedilmesinden ibaret gören deneyci yaklaşımlara savrulmak da pek mümkün.

44 Bu çalışmada atf yapılan ve tam adı “18th Century English Society: Class Struggle Without Class?” olan çalışmaya orijinalinden ulaşamadım. Orijinali *Social History* dergisi-

nin 1978 tarihli 3/2 sayısında yer alıyor. Buradaki atıflar, sözü geçen makaleye genişçe yer veren *Class* adlı derlemeden yapıldı. Bkz. (Joyce, 1995).

- 45| E.P. Thompson, nesnel belirlenimlerin titiz değerlendirilmesine örnek olarak, "Feodalizmde Kapitalizme Geçiş Tartışmalarının" iyi bilinen ismi, Robert Brenner'ı referans gösterir.
- 46| Fransız sosyologu Bourdieu'nun temel aldığı sorun da yapı-özne ikiliğinden başka bir şey değildir. Gerçekte, Batı Sosyolojisinin krizinden söz edildiği 1970'li yıllarda, bu krizin odağında yer alan yapı-özne ikiliği üzerine realist epistemoloji savunurlarından önemli katkılar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında yer alan Bourdieu, geliştirdiği görüşleriyle etkisiz günümüzde güçlü bir şekilde sürdürmektedir.
- 47| Sosyal tarih yaklaşımının yapısalcılar karşısında uğradıkları yenilginin öyküsü, sadece İngiliz Marksist tarihçilerinin Fransız yapısalcı Marksistlerle girdikleri tartışmalarla sınırlı değildir. Öykünün belki de en dramatik yanı, E.P. Thompson, R. Williams ve Hoggart tarafından 1956 yılında Birmingham Üniversitesi çatısı altında kurulan Çağdaş Kültür Çalışmaları Merkezi'nin yapısalcı yaklaşımca içeriden fethedilmesidir. Merkezin o yıllardaki genç asistanı Stuart Hall'ın başrolü oynadığı bu teorik serüveni Colin Sparks'a (1996: 71-101) dayanarak şöyle özetleyebiliriz: Çağdaş Kültür Çalışmaları Mer-

bir toplumda bulurlar; sömürüyü deneyimlerler; kendilerini uzlaşmaz çelişki noktalarında tanımlarlar ve bu meseleler etrafında mücadeleye tutuşurlar; kendilerini işte bu mücadele içinde bir sınıf olarak fark ederler; sınıf bilinci, bu fark edişin bilgisine sahip olmaları demektir. Sınıf ve sınıf bilinci her zaman gerçek tarihsel sürecin sonunda yer alır, başında değil."

"Sınıf tarihsel bir kategoridir" diyen E.P. Thompson, tarihçilerin bunu iki anlamda kullandıklarına dikkat çeker: İlk kullanımında sınıfın gerçek, ampirik bir tarihsel içeriği vardır. İkinci kullanımında sınıf, yorumsamacı ya da analitik bir anlama sahiptir. E.P. Thompson, analitik modellerin sınıfın nesnel belirleyicilerini değil de, doğrudan doğruya sınıfın kendi tanımını vermeye yeltenmelerini eleştirir. Zira bu durumda ortaya statik bir sınıf nosyonu çıkmaktadır. E.P. Thompson, kendisinin bağımsız nesnel belirlenimleri bir kenara bırakarak sınıf oluşumunu bir kültürel oluşum süreci şeklinde takdim etmediğini, nesnel belirlenimlerin son derece titiz bir değerlendirmeyi gerektirdiğini belirtir⁴⁵. Özetle, sınıf, erkek ve kadınların sosyal ilişkiler bütünü içinde kültürel mirasları ve beklentileriyle edindikleri belirleyici koşulların deneyimidir; bu deneyim kültürel güzergahlar içinde ifade edilir. "Sonuç olarak 'doğru' sınıf oluşumunu bize sunan bir modelden söz edilemez. Tarihte, biri diğerine göre en 'doğru' olan bir sınıf oluşumu yoktur." (Thompson, 1995: 137).

Post- yaklaşımlara olduğu kadar Amerika'da etkili olan "Analitik Marksizm Okuluna" karşı da E.P. Thompson'un çağdaş savunusunu geliştiren Wood'un (1996) "deneyim" kavramına yönelik değerlendirmesi şöyle özetlenebilir: Üretim ilişkileri ile sınıf oluşumu arasındaki ilişki deneyim ile kurulur. Üretim ilişkilerinin canlı deneyimi aracılığıyla toplumsal bilinç belirlenir ve işçiler bir sınıf olarak davranma eğilimi gösterirler. Deneyim kavramı, sosyal varoluş ile sosyal bilinç arasındaki bağı kopartan bir işlev üstlenmez; tersine, Thompson deneyim kavramını, sosyal varlık ile bilinç arasındaki bir ara terim olarak kullanır. Deneyim sosyal varoluşun bilinci belirlemesine aracılık eder. Burada, aracı deneyim kavramı, belirlemenin deneyimidir; bu yanıyla da sosyal varoluş ile örtüşmektedir. Bu yüzden, E.P. Thompson, sınıfı bir 'bağlantı terimi' (*junction term*) olarak; yapı ile sürecin, sosyal varlık ile sosyal bilincin köşebendinde yer alan bir bağlantı terimi olarak tanımlamıştır.

"Aracı deneyim" kavramı aynı zamanda sınıf analizinin teoride değil tarihsel süreç içerisinde, somut analizlerle yapılabileceğine de işaret etmektedir. Wood'un yorumladığı biçimiyle,

“aracı deneyim” kavramlaştırması, bir yanıyla Bourdieu’nun⁴⁶ geliştirdiği *habitus* kavramını kısmen andırmaktadır. Bourdieu, geliştirdiği eylem kuramında yapı ve özne arasına üçüncü bir düzey daha yerleştirmiştir: Bu diyalektik düzey, içinde sınıfların yaşadığı nesnel maddi koşulları içselleştiren eğilimlerin (*disposition*) bir kümesi olarak tanımlanmıştır. Bourdieu’ye göre, ne *habitus* adını verdiği bu eğilim kümesi, ne de sosyal yapı, insan eylemini kabaca belirlemezler, zira insan pratiği *habitus* ile belirli koşullar arasındaki etkileşimden doğarlar.

Yapı ve süreç arasındaki bağlantıyı kurmak üzere “deneyim” kavramına müracaat etmek, disipliner anlamda sosyal tarih literatürüne meyledişin bir ifadesi olarak görülebilir. Zaten, benim meylim de bu yöndedir. Bilindiği gibi, sosyoloji disiplini üzerindeki ölü toprağını silkip atan inisiyatifler, kayda değer oranda tarihsel sosyoloji yaklaşımından gelmektedir. Tarihsel sosyoloji, üstelik, işçilerin sosyal teoriye geri dönüşüne de aracılık etmektedir. Maddeci sosyal tarih anlayışı, yapısalcılıkla giriştiği mücadeleyi 1960’lar ve 1970’ler boyunca yenik kapatmıştı⁴⁷; E.M. Wood’un (1996) belirttiği gibi Batılı entelektüeller içinde 1970’lerin ‘en hızlı’ yapısalcıları 1980’lerin *post-Marksistleri* oldular. Bakalım, sosyal tarih yaklaşımı bu kez *post-* yaklaşımların karşısında rövanşı alabilecek mi?

Nesnellik ilkesi çerçevesinde yürüttüğüm bu tartışmada, nesnellğin öznel arası karakteri ile öznelğin nesnel sonuçlar doğurabileceğini vurguladım ve bu yaklaşımı yapı ve süreç arasındaki bağlantıya uygularken deneyim kavramına müracaat edebileceğini savundum. Bu savununun geri planında, sınıfların oluşturulmuş kategoriler olmayıp, tarihsel bir süreç oldukları anlayışı yer aldı. Özne ve yapının birlikte kavranması gerektiği, maddi yaşamın nesnel ve kültürel veçhelerinin bir arada değerlendirilmesi gerektiği vurgulandı⁴⁸. “Deneyim” terimi, sosyal varoluşun bilinci belirlemesine aracılık etmesi ile analize dahil edildi. Aracı deneyim kavramının, belirlemenin deneyimi olduğu belirtildi. Şimdi artık, üç büyük günahın en büyüğüne, belirleme (determinizm) ilkesine geçebiliriz.

SINIF ÇÖZÜMLEMESİNDE BELİRLEMECİLİĞİN YERİ

“*Kilisede değilsen, günabtan sakınmana gerek yok!*”. İngiliz emek ve kültür tarihçisi Raymond Williams (1982: 20) “belirlemecilik” ilkesini savunurken kendisine yöneltilebilecek “sol-

kezinde, 1960’ların sonlarına gelindiğinde, ‘deneyim’ terimini temel alan kültürelci kültür yaklaşımından, temelinde ‘ideoloji’ kavramının yer aldığı ‘yapısalcı’ kültür anlayışına doğru bir kayış gözlenir. Böylece Merkez açısından anahtar konumda bulunan *özne, eylem* ve *deneyim* kavramları kültür çalışmalarındaki analitik önemini kaybetmiştir. Bunlar, Marx’ın 1845’le birlikte kaldırıp attığı Hegel’i bir sapma olarak görülür olmuş, 1970’lerin başında Birmingham’daki Merkez artık Althusser’gil ortodoksinin egemen olduğu bir merkez haline gelmiştir. Böylece, maddi koşulların belirleyiciliği altında farklı pratiklerin karşılıklı ilişkilerinden oluşan bütünsel toplumsal anlayışı terk edilerek, yerini ekonominin en son tahlilde belirleyici olduğu, görece özerk farklı düzeylerin oluşturduğu bir bütünsellik anlayışı almıştır. İşçi sınıfı kültürü üzerinde yapılan çalışmalar ise yerini, hızla özne kurucu işleviyle ideoloji kavramına ve bu kavramlaştırmanın belirlediği ‘alt-kültür’ çalışmalarına bırakmıştır. Böylece semiotikten beslenen ve medya çalışmaları söz konusu olduğunda söylem çözümlemelerine başvurulan bir eğilim Merkez’de güç kazanmaya başlamıştır. Özne kuran işleviyle açıklayıcı bir değişkene dönüşmüş olan ideoloji kavramı ile toplumsal ilişkiler arasındaki bağın nasıl kurulacağı çözülmüş değildir. Zira ideoloji, bireylerin bir dil sistemi içine girmesiyle (özneleşmesiyle) yeniden üretilen ‘bi-

linçsiz' bir işleyişe sahiptir. Konuşabilmek için önceden kurulmuş dil alanına girmek zorunlu olduğuna ve dil sistemi olmayan bir toplum da düşünülmemeyeceğine göre, Althusser'in şemasında ideoloji, kendi bütünlüğü olan tarihsiz bir düzey olarak belirmektedir. Bu kısıtları aşmanın yollarından biri, Lacan'gil psikanalize yöneliş olmuştur. Hall, bu noktada Althusser'gil ideoloji kuramının kısıtlarını Gramsci'ye müracaat ederek (hegemonya kuramı) aşmaya meylenmiş ve bu kurucu/çözücü (*encoding/decoding*) medya kuramını bu yöneliş içinde geliştirmiştir. Sınıf yapılarından bağımsız ideolojik unsurlar ve bunların söylemsel eklemlenmesiyle kurulan özneler şeklindeki bir kuramsal çerçevede, artık ortaya çıkan özne hiçbir koşulda toplumsal sınıf olmayacaktır. Bu kısa öykü bile, herhalde, E.P. Thompson'un neden ömrünün son yıllarında kendini sadece nükleer karşıtı harekete verdiği, açıklar. Bu öyküye bir de, *New Left* dergisinin serüveni eklenirse?

48 Bu yaklaşımın araştırma düzeneği açısından ima ettiklerine gelince; her şeyden önce, sınıf araştırmasının veri temeli niceliksel tekniklerin yanı sıra niteliksel tekniklerin de kullanılmasını gerektirecektir. Doküman taraması tekniği kapsamında, resmi matbuatla (yasa metinleri, işyeri yönetmelikleri, toplu sözleşme metinleri, sendika tüzüğü vb.) birlikte, yazılı-sözlü edebiyat ürünleri ve enformel

Hegeli" vb. eleştirilere karşı bu yanıtı vermişti. Bu yanıtın verdiği ruhani huzurla belirlemecilik ilkesinin tarihsel maddeci savunusuna başlayabilirim. Bu savunu, sürekli ertelenen ve sonu bir türlü gelmeyen "en son tahlilde belirler" nosyonuna yaslanmayacağı gibi, işlevselci⁴⁹ bir neden-sonuç ilişkisi de olmayacaktır. Ben, Raymond Williams'ın geliştirdiği çerçevenin, bu savunu için tutarlı bir temel sunduğunu düşünüyorum.

Williams, bu konudaki sistemli görüşlerini 1976 tarihli *Keywords* adlı eserinde ortaya koymuştur. Burada belirleme ilişkisini, *toplumsal pratikten kaynaklanan ve insan eylemi üzerinde sınır koyup, basınç uygulayan bir etki ilişkisi* şeklinde tanımlamıştır. Buna, Giddens'dan bir ilave de yapılabilir. Giddens, sınır koyup basınç uygulamanın yanı sıra, olanak ya da fırsat sunma şeklindeki bir etkiden de söz edebileceğini belirtir. Bu çerçevede, belirleyici faktör, *olacak olanı olduran* bir faktör olarak görülemez. Aksi görüşler, bu kez bizi, tarihsel maddeci yaklaşımın iyi bilinen bir başka metaforuna, altyapı-üst yapı kavram çiftine götürecektir. Bilindiği gibi, felsefi kaynağı itibarıyla belirlemecilik nosyonu idealist felsefeye aittir. Williams'a göre Marx sonrası Marksizm içinde geliştirildiği biçimiyle alt yapı-üst yapı formülü bu idealist kökene yaklaşan bir içeriğe sahiptir. Marx sonrasında üst yapı terimi kültürel ve ideolojik unsurları içine alan bütünlüklü bir yapı olarak ele alınmış ve alt yapının doğrudan yansıması şeklinde kavramsallaştırılmıştır. İdealist mirasa yaklaşan bu yorumu içinde, belirleme ilişkisi, dışsal bir neden olarak; belirli bir sonucu öngören dışsal bir neden olarak kavramsallaştırılmıştır. Alt yapı nosyonuna gelince; altyapı nesnel olanı statik bir yoldan ifade eden bütünlüklü bir yapı olarak ya da bir durum, bir hal olarak kavramsallaştırılmıştır. Oysa içerdikleri ile altyapıyı bir süreç olarak ele almak gerekir. Williams'ın katkısından ilerlersek, insanların maddi varoluş koşullarının ya da daha dar anlamda, iktisadi koşullarının, insan eylemini belirlediğini; ancak belirleme ilişkisinin eylemi belirli bir sonucunu sabitlemediğini; olası sonuçların sınırlarını belirleyip bunlar üzerinde basınç uyguladığını söyleyebiliriz. Williams'ın durduğu bu noktadan ileri giderek, insan eyleminin de maddi koşulların yeniden üretimi (idamesi) ve dönüşümü üzerinde etkide bulunduğunu vurgulayabiliriz⁵⁰. Belirlemecilik ilkesi böyle kavrandığında, belirlemeciliğin kaçınılmaz olarak özcülükle sonuçlanacağı şeklindeki savlar da temelsizleşecektir. Diyalektik belirleme ilkesi özcülüğün

karşıtıdır. Tarihsel gelişmeyi bir özün kendisini gerçekleştirme tarihi olarak ele almak, ya da tarihi, kendine yeterli teolojik bir özün tarihine indirgemek demek, gerek sosyal olguların var oluşları gerekse aralarındaki ilişkiler, o özün gerçekleşmesindeki gerekliliklerle açıklamayı gerektirir. Bu açıklama tarzı, mekanik determinizme ya da işlevselciliğe yakın düşer, tarihsel maddeci belirleme görüşüne değil. Tarihin özcü kavranışıyla, sosyal olguların tarihsel ilişkiselliğini deşifre etmek iddiasındaki diyalektik belirlemecilik, birbirini iten eğilimlerdir⁵¹.

Belirleme ilkesini daha da somutlaştırmak amacıyla, Hall'un yaptığı gibi, soruyu tersten sorup, "iktisadi düzey neyi belirlemez?" demek, daha anlamlı görülebilir. Hall'a (1996: 42) göre, iktisat şu iki şeyi sağlamaz; (a) belirli bir zaman diliminde belirli bir sınıfın düşüncesinin içeriğini sağlayamaz, (b) sınıfların kullandığı düşünceleri bütün zamanlar için sabitleyemez ve garantileyemez. Ekonominin ideolojiler üzerindeki belirleyiciliği, ideolojilerin hareket ettikleri alanın sınırlarının tanımlanması ve düşüncenin hammaddesinin oluşturulması anlamındaki bir belirleyiciliktir. Ekonomi, ideoloji alanı üzerinde kapanış finali türünden bir etkide bulunmaz; daha keskin bir ifadeyle, bir sonuç garantisi sağlamaz. Belirleme ilişkisi, asla belirli mutlak sonuçları öngören bir ilişki olarak değil, sınırların konulması, parametrelerin çizilmesi, hareket alanının tanımlanması olarak ele alınmalıdır; bu yaklaşım içinde Marksizm, "sonuç garantisi olmayan bir Marksizm" halini alır. Hall'a göre, Marksizmin bilimselliği de ancak bu yöndeki bir kavrayışla mümkündür. Bilimsel Marksizm, "garantisiz Marksizm" dir.

"Garantisiz Marksizmin" kurucusuna ait aşağıdaki üç alıntı, bu bölümde geliştirilen görüşlerin, en özlü ifadeleri olarak görülebilir:

Bir zenci, bir zencidir. Ancak belirli koşullar altında köle durumuna gelir. Bir pamuk eğirme makinesi, pamuk eğirme makinesidir. Ancak belirli koşullara altında *sermaye* durumuna gelir ... Sermaye bir şey olmayıp, şeyle aracılığı ile kişiler arasında kurulan toplumsal bir ilişki(dir). (Marx, 1997: 730,73 nolu dipnot)

İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan veri olan ve geçmişten kalan koşullar içinde yaparlar." (Marx ve Engels, 1990).

Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir (Marx ve Engels, 1976).

(anı, not defteri, şiir vb.) malzemeler vb. gibi unsurlara da bakılmalıdır.

49 Tarihsel materyalizmi, üretici güçlerin gelişmesi tarihi olarak yeniden yorumlayan G.A. Cohen, geçerli bir açıklama biçimi olarak işlevselciliğin Marksist teoride var olduğunu savunmuştur. Bu savunu için bkz. (Cohen, 1978). Tıpkı Cohen'in yaptığı gibi, Marksizmin işlevselci yorumlarında, ekonomi açıklayan ya da temel, siyaset ve ideoloji ise açıklanan ya da görüngüye dönüşmekte, böylece işlevselcilik doğrudan doğruya ekonomizm sorununa bağlanmaktadır. Bilindiği gibi ekonomizm, iktisadi gelişmeyi iş araçlarındaki teknik değişikliklere, siyaset ve ideolojilerdeki her dalgalanmayı da yapının birebir ifadelerine indirger. Bu durumda, belirlemecilik ilişkisi, ekonomik süreçlerin, sosyal eylemi belirlemesi şeklini alır; burada ekonomik süreçler, tıpkı bir doğa yasası gibi, toplumsal yapı ve kişilerden bağımsız bir varlığa ve işleyişe sahiptir.

50 Fark edildiği gibi, yapı ve süreç arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı sorunu, nasıl bir toplum anlayışına sahip olunacağı ile yakından ilgilidir. Topluma, bir bütünlük atfedilebilir mi? *Post-* yaklaşımlardan farklı olarak bir toplumsal bütünlükten söz edilecekse, bu temel bir çelişkinin oluşturduğu bir bütünlük müdür? Bu bütünlüğü, toplumsal pratikler arası farklılıklar yoluyla kurulan bir bütünlük şeklinde mi (Althusser), benzeştirilen top-

lumsal pratikler aracılığıyla kurulan bir bütünlük şeklinde mi (Williams), yoksa döngüsel bir bütünlük şeklinde mi (Hall) kavramak gerekecek? Bunlar çetin sorular. Ben yine o ifadeye sığınacağım: Bu soruların ayrıntılı tartışması buradaki kuramsal çerçevenin ötesine uzanmaktadır; ben sadece, belirleme ilişkisinin kuramsal imalarına dikkat çekmeye çalıştım.

51 | Marksist belirleme ilkesinin benzer bir yorumu için bkz. (Robles, 1994: 16).

İşçi sınıfını konu alan her çözümleme girişimi, nesne-özne ilişkisinin sosyal düşünce içindeki temel gerilimlerini de devralmış demektir. Üstelik, işçi sınıfı toplumsal yapının kurucu çelişkisinden türeyen temel bir sınıf olduğu için, söz konusu gerilim burada en üst seviyesinde olacaktır. Dolayısıyla, işçi sınıfı üzerine çalışan bir araştırmacı belli bir çözümleme tarzı önerdiğinde, önerdiği şey, kendisi ifade etmemiş bile olsa bir “dünya görüşü” olacaktır. Belli bir sosyal fenomeni çalışan bir araştırmacı, büyük ya da küçük boy sosyal kuramlara seçici yaklaşabilir; birinin zayıf yanını bir başkasının güçlü yanıyla, kuşkusuz, kapatmaya çalışabilir. Ancak, bir sınıf çalışması söz konusu olduğunda, seçicilik zorlaşacaktır; yaygın olarak yapıldığı gibi, farklı sınıf kuramlarına ait kavramlar belli bir çerçevede bir araya getirilip birbirine eklenilebilir; ancak, sınıf kavramlarına içkin olan “dünya görüşleri” birbirine eklenmeyeceği için, dünya görüşlerinden biri oluşturulan “senteze” kaçınılmaz olarak damgasını vuracaktır. Sınıf çalışmasının bu özelliği, örneğin, etnik yapı, milliyet, toplumsal cinsiyet, intihar vb. temalar üzerine yapılacak çalışmalar için aynı derecede geçerli olmayabilir. Dolayısıyla, yapı-özne geriliminin sınıf çalışmasında eriştiği düzey gereği, konuyla doğrudan ya da dolaylı ilgisi olan çeşitli sınıf kuramlarını anmadan önce, kendi pozisyonumu kuşatan “dünya görüşünden” (tarihsel maddeci) söz ettim ve ardından o dünya görüşünün temel unsurlarının sosyal sınıf çalışması açısından ne anlama geldikleri üzerinde durdum. Bunu yaparken; yani belli bir sınıf çalışmasına içkin olan belli bir dünya görüşünü irdeleyen, yine yapı-özne gerilimine odaklandım. Bir sınıf çözümlemesinde; dönemsel kesitlere değil, süreçlere; salt kavramsal soyutlamalara değil, tarihsel soyutlamalara; ayrık bir toplumsal kategoriye değil, ilişkisel bir toplumsal oluşuma bakmak gerektiğinin altını çizdim. ■

Kaynakça

- Althusser, L. ve E. Balibar (1977) *Reading Capital*, Londra: New Left Books.
- Bhaskar, R. (1989) *Reclaiming Reality*, Londra: Verso.
- Boratav, K. (1991) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek.
- Bourdieu, Pierre (1990) *Logic of Practice*, Londra: Polity.
- Braverman, Harry (1974) *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York: Monthly Review Press.
- Burawoy, M. (1991). *Ethnography Unbound*, Berkley: University of California.
- _____ (1987) *The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*, Londra: Verso.
- Çelebi, A. (2001) "Risk ve Olumsuzluk: Sosyal Teori-Sosyal Felsefe İlişisini Anlamaya Yönelik İki Anahtar Kavram", *A.Ü. SBF Dergisi*, 56/1:23-52.
- Daly, G. (1991) "The Discursive Construction of Economic Space: Logic of Organisations and Disorganisations", *Economy and Society*, 20 (1) Şubat, 79-102.
- Cohen, G.A. (1978) *Karl Marx Theory of History: A Defence*, Princeton.
- Ehrbar, H. G. (1998) "Marxism and Critical Realism", <http://www.econ.utah.edu/ehrbur/marx-re.pdf>, indirilme tarihi: 19 Aralık 2001
- Giddens, A. (1999), *İleri Toplamların Sınıf Yapısı*, (Çev. Ömer Baldık), İstanbul: Birey.
- _____ (1984) *The Constitution of Society: Outline of The Theory of Structuration*, Berkeley: University of California.
- Hall, S. (1996) "The problem of ideology: Marxism without guarantees", *Critical Dialogues in Cultural Studies* içinde (der: Morley, David ve K. Chen), Londra: Routledge. (25-46).
- _____ (1981) "Cultural Studies: Two Paradigms", *Culture, Ideology and Social Process* içinde (Der: T. Bennett et al.), Londra: Batsford
- _____ (1977) "Culture, the Media and the 'Ideological Effect'", (Der: J. Curran ve M. Qurewıth), *Mass Communication and Society*, London: Open University. (315-348)
- Hindess, S. (1987) *Politics and Class Analysis*, London: Blackwell.
- Hobsbawn, E.J. (1984) *Workers: Worlds of Labor*, New York: Pantheon.
- Joyce, P. (1995) *Class*, (edition), Oxford: Oxford University
- Katz, A. (1997) "Postmodern Cultural Studies: A Critique", *Cultural Logic: An Electronic Journal of Marxist Theory & Practice*, 1(1), Fall.
- Korsch, Karl (2000) *Karl Marx: Marksist Kuram ve Sınıf Hareketi*, (Çev. M. Okyavuz), Ankara: Doruk
- Laclau, E. ve C. Mouffe (1992) *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, (Çev. A. Kardam) İstanbul: Birikim
- Larrain, J. (1996) "Stuart Hall and the Marxist Conception of Ideology", *Critical Dialogues in Cultural Studies* içinde (der: Morley, David ve K. Chen), London: Routledge.(47-70).
- Marx, Karl. ve F. Engels (1992), *Alman İdeolojisi*, (Çev. Sevim Belli), Ankara: Sol.
- _____ (1976) *Komünist Parti Manifestosu* (Marx-Engels, Seçme Yapıtlar içinde), Cilt: I, (s.118-168), Birinci Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1997) *Kapital*, (Çev. Alaattin Bilgi), Cilt.1, Ankara: Sol, Beşinci baskı.
- _____ (1990) *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, (Çev: Sevim Belli), Ankara: Sol.
- McCarney, J (1991) "The True Realm of Freedom: Marxist Philosophy After Communism", *New Left Review*, Eylül-Ekim No.189.
- Öngen, Tülin (1994) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Özgülü, M. (2002) *İşçi Sınıfının Oluşumu Üzerine Bir Çözümleme Çerçevesi: Anadolu'da Bir 'Küresel Fabrikanın' Doğuşu (Denizli Örneği)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), A.Ü. S.B.E., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilimdalı, (s. 349).
- Poulantzas, N (1992) *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, İstanbul, Belge.
- _____ (1978) *Class in Contemporary Capitalism*, Londra: Verso
- Przeworski, A. (1977) "Proleteriat into a Class: The Process of Class Formation from Karl Kautsky's The Class Struggle to Recent Controversies", *Politics and Society*, 7(4), 343-401.
- Robles, A. J. (1994) *French Theories of Regulation and Conceptions of the International Division of Labour*, New York: St. Martin's.

- Sitton, F. J. (1996) *Recent Marxian Theory: Class Formation and Social Conflict in Contemporary Capitalism*, New York: State University of New York.
- Sparks, C. (1996) "Stuart Hall, Cultural Studies and Marxism", Morley, D. ve K. Chen (der), *Critical Dialogues in Cultural Studies* içinde, Londra: Routledge.(71-101).
- Swingewood, A. (2000) *A Short History of Sociological Thought*, St. Martin's.
- Thompson, E.P. (1995) "18th Century English Society: Class Struggle Without Class?", Joyce P. (der), *Class*, Oxford: Oxford University, 133-142.
- _____ (1991) *Costoms in Common*, London: The Merlin Press.
- _____ (1986) *Making of the English Working Class*, (15th edition), London: Penguin.
- Williams, Raymond. (1993) *Culture and Society*, Londra: The Hogarth.
- _____ (1989) *Resources of Hope*, Londra: Verso.
- _____ (1989) *İkibin'e Doğru*, (Çeviren: Esen Tarım), İstanbul: Ayrıntı.
- _____ (1982) *Problems in Materialism and Culture*, Londra: Verso.
- _____ (1976) *Keywords*, Londra: Fontana.
- Wood E.M. (1997) "What is the 'Postmodern' Agenda?", *In Defense of History: Marxism and the Postmodern Agenda*, Der. Wood, E. M. & J. B. Foster, New York: Monthly Review.
- _____ (1996) *Democracy Against Capitalism*, Cambridge University.